

Еліна Шишкіна

Розуміння людської гідності як ціннісно-правової категорії в рішеннях Європейського суду з прав людини

Світогляд окремих представників інтелектуальної частини людства, які впродовж кількох тисяч років існування цивілізації *homo sapiens* намагалися спрямувати розум суспільства і представників пануючих в ньому владних структур на урозуміння цінності людської істоти, поваги до її гідності, вроджених і невід'ємних прав і свобод, набув у другій половині ХХ ст. домінуючого стану в думках більшої частини світової спільноти. Зазначене обумовило визнання цінності людини та створення міжнародних, зокрема в рамках Ради Європи, механізмів забезпечення права кожної людини на захист її персональної гідності.

Дослідження правових аспектів категорії людської гідності, права кожного на повагу до себе, зокрема тих, що відображені в рішеннях Європейського суду з прав людини здійснювали українські вчені-правники: М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, В. Н. Денисов, О. В. Грищук, В. І. Євінгов, П. М. Рабінович, С. В. Шевчук тощо. Це питання досліджували також іноземні науковці: М. Вердюсен, Д. Гом'єн, П.-Дж. Даффі, Л. Жанен, Дж. Макбрайд, М.-Л. Павія, Д. Фельдман та інші.

З погляду на гідність людини як на морально-етичну і філософську категорії, вказане явище має бути абсолютним (універсальним), об'єктивно недоторканим. Разом з тим така цінність є вкрай уразливою з точки зору замаху на неї, тому небезпідставно можна передбачати випадки приниження людини і спотворення уяв щодо її ціннісного стану. З огляду на це, гідність людини як її властивість в силу її походження, потребує перш за все правового забезпечення та охорони, тобто має бути об'єктом правового захисту щоб уникнути того, про що попереджали представники народів Об'єднаних Націй в Преамбулі Загальної Декларації прав людини 1948 р.: *«необхідно щоб права людини охоронялися силою права з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і гноблення»*. [1, с. 9-12]

Субстанція гідності людини як правове явище є доволі широким за своїм змістом та сферою захисту. Безпосередньо її правовим виразом є право людини на повагу до своєї гідності в обох проявах – суб'єктивістському як самооцінки і об'єктивістському як цінності людини в силу її природного походження. Суть права кожного на повагу до його гідності випливає з природності вказаного права, а саме з джерела всіх природних прав людини – людської гідності. Спираючись на зазначений підхід, який закріплено в Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [1, с. 13-23], вказане право є не лише *одним* з основоположних природних прав людини, а *фундаментальним* правом кожного, оскільки спрямоване на захист джерела всіх прав людини, її цінності як людської істоти, духовного буття і розвитку кожної людини. Таким чином, гідність у її абсолютному (об'єктивному) значенні є джерелом всіх природних прав людини. Зважаючи на це, французькі правники зазначають, що із права людини на повагу до своєї гідності випливають інші основні права, оскільки вказане право є єдиним абсолютним правом людини, а вже із принципу людської гідності походить право на повагу до особистості як складного індивідуального та соціального явища. Проте вказане право одночасно є специфічним, оскільки прив'язане до ознак

ШИШКІНА Еліна Вікторівна,

людського в людині, і синтетичним – зважаючи на те, що воно породжує права-автономії та основні права з наслідками по вертикалі та горизонталі [2, с. 21].

На європейському континенті основним документом щодо захисту прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція або ЄКПЛ) [3]. Разом з тим необхідно зазначити, що ані поняття людської гідності, ані будь-якого її визначення текст Конвенції не містить. Європейський суд з прав людини (далі – Суд) так само не надає безпосереднього тлумачення цьому поняттю у своїх рішеннях. Вказаний орган, безумовно, визнає і спирається на принцип поваги до людської гідності, звертається до цього поняття при постановленні рішень та визначає вказану властивість як одну з найголовніших цінностей демократичного суспільства поряд із повагою до людського життя. Проте в жодному рішенні Суду, в якому звернення було проаналізоване відповідно до положень ст. 3 Конвенції, не викладено правової позиції щодо розкриття понять «людська гідність» чи «гідність людини». Можна припустити, що Суд пішов шляхом практики Конституційного Суду Німеччини, яка полягає у відмові від будь-якого визначення поняття людської гідності з метою запобігання конкретизації цього поняття, яке може призвести до обмеження розуміння його суті. Натомість через інтерпретацію положень Конвенції стосовно прав людини, що гарантовані нею, а також обставин конкретної справи, Суд опосередковано розкриває зміст і природу людської гідності як ціннісно-правової категорії, яка є настільки ефемерною, наскільки ж є конкретною у певних життєвих ситуаціях.

Безперечною конвенційною основою для розуміння змісту людської гідності є ст. 3 ЄКПЛ, яка встановлює абсолютну заборону на застосування катувань, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання. Необхідно зазначити, що поєднання принципу поваги до людської гідності зі ст. 3 Конвенції втілює усю цінність цього явища і виконує дві головних функції: загально і абстрактно виражати кінцеву мету цієї статті і водночас надавати її змісту більшої визначеності у конкретних справах [4, с. 104]. Ця стаття втілює одну з найголовніших цінностей демократичного суспільства [5] і не передбачає жодного відступу від її положень, навіть за умов боротьби з організованою злочинністю і тероризмом [6].

Природа заборонених видів неналежного поводження з людиною вказує на те, що кожен з них містить моральний компонент приниження людської гідності, а, отже, є безпосереднім посяганням на вказану цінність людини. З позиції наближення до розуміння цього явища через інтерпретацію понять ст. 3 Конвенції у світлі обставин конкретних скарг Суд надав їхнє визначення у доктринальній справі **Ireland v. The United Kingdom** (1978): *катування* – навмисне нелюдське поводження, що призводить до серйозних і тяжких страждань; *нелюдське поводження чи покарання* – діяння, через які людині спричинено сильних фізичних чи розумових страждань; *поводження чи покарання, що принижує гідність* – знущання, що мають викликати у жертви почуття страху, страждання і власної неповноцінності, а також принизити її гідність, зламати її фізичний та моральний опір [7, с. 24]. В подальшому при постановленні рішень щодо наявності чи відсутності порушень ст. 3 ЄКПЛ Суд користувався саме наведеними визначеннями. Зважаючи на обставини скарг, Суд значно вдосконалив розуміння суті цих понять і права кожного на повагу до його гідності, розкрив деякі аспекти цього поняття і розширив сферу застосування вказаної статті з тим, щоб якомога більше ганебних випадків посягань на людську гідність змогли б у майбутньому підпасти під дію ст. 3 Конвенції.

Надаючи тлумачення поняттям, що закріплені у цій статті, Суд виходить із розуміння людської гідності як ознаки її приналежності до людського роду. У питанні кваліфікації діянь як катування або нелюдське поводження, Суд розуміє їх як посягання на гідність у її абсолютному значенні як невід'ємної цінності людської істоти, тобто розкриває її об'єктивістську природу.

Складніше із кваліфікацією поводження, що принижує гідність, оскільки тут вже йдеться і про суб'єктивні відчуття заявника. Саме тому встановлюючи факт останнього виду поводження чи його відсутність, Суд, крім його об'єктивної природи, бере до уваги суб'єктивістський підхід до розуміння людської гідності, тобто – сприйняття людиною самої себе. Ще у висновку Європейської комісії з прав людини у справі **East African Asians v. The United Kingdom** (1976) [8] елемент «приниження у власних очах» був визнаний таким, що може призвести до встановлення факту такого поводження. Принизливе ставлення до людини має складові: почуття неповноцінності, страху, образи, приниження в очах інших і у власних очах, що в сукупності призводять до відчуження нею сильного душевного болю і кваліфікується як порушення ст. 3 ЄКПЛ. Цей вид поводження є «пом'якшеним» варіантом нелюдського відношення до людини і містить моральний компонент, який пов'язаний з суб'єктивним сприйняттям людиною себе як особистості. Саме у цьому є відмінність між вказаним видом неналежного поводження і таким видом як катування чи нелюдське

поводження, оскільки у першому виді вказані дії спрямовані на применшення значення людини як людської істоти.

Такій оцінці певних видів діянь Судом сприяє запровадження ним принципу мінімального рівня жорстокості для диференціації цих понять і визначення критеріїв значущості шкоди, яку завдано гідності особи. В рішенні у справі *Ireland v. The United Kingdom* Суд вказав на необхідність встановити факти, що підтверджують досягнення дією такого рівня жорстокості, яку можна було б вважати катуванням або нелюдським поведженням чи таким, що принижує людську гідність. Оцінка цього рівня не є абсолютною і може бути наданою лише через аналіз сукупності обставин у справі [9, с. 88], ними можуть бути – тривалість негативного поведження, фізичні, психічні наслідки, стать, вік, стан здоров'я жертви [5]. В рішенні у справі *Soering v. The United Kingdom* (1989) [10] Суд ввів додаткові фактори – природа поведження і його контекст, способи виконання покарання.

Питання особливої цінності людської гідності постало перед судом у справі «*Selmouni c. France*» (1999). У рішенні Суд зазначив, що постійне підвищення стандартів у сфері захисту прав людини, невідворотно і відповідно вимагає більшої рішучості при оцінці порушень фундаментальних цінностей демократичного суспільства [11, с. 566–567]. Посилаючись на власний підхід щодо тлумачення положень ЄКПЛ у світлі сучасних умов, Суд вказав, що діяння, які раніше були кваліфіковані як «нелюдське або таке, що принижує гідність поведження» на противагу «катуванню», в майбутньому можуть бути визнані саме таким. Зважаючи на це, Суд «підняв планку» у трактуванні права кожного на повагу до його гідності і на розуміння гідності конкретної людини як такої у світлі появи нових, більш жорстоких форм поведження із людиною. Із запровадженням такого підходу все нові діяння стосовно заявників могли бути визнані Судом як такі, що посягають на людську гідність. Із кожним рішенням, застосовуючи ст. 3 Конвенції, Суд утверджував людську гідність не лише як цінність демократичного суспільства, а перш за все як цінність людської істоти у її абсолютному, об'єктивістському значенні, тобто таку властивість, без наявності якої людина перестає бути людиною.

Поняття людської гідності охоплено не лише положеннями ст. 3 ЄКПЛ, хоча найбільш тісно з ними пов'язане. Гідність як цінність людини і джерело її природних прав фактично пронизує всі статті цього акту, які їх гарантують людині. Аналізуючи багаторічну практику Суду, можна стверджувати, що питання поваги до людської гідності прямо чи опосередковано поставало також при розгляді ним скарг на порушення інших статей ЄКПЛ. Зважаючи на це, співвідношення її з положеннями інших статей цього міжнародного договору надає вказаному правовому явищу більш повного розуміння його змісту, оскільки заборона на неналежне поведження з людиною може поширюватися на випадки, які випадають зі звичної сфери застосування цієї статті.

Виходячи з наведеного, положення ст. 3 Конвенції частіше застосовують у поєднанні зі: ст. 2 (право на життя); ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканість); ст. 6 (право на справедливий суд); ст. 8 (право на повагу до сімейного і приватного життя); ст. 13 (право на ефективний правовий захист); ст. 14 (заборона дискримінації); ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції (право на приватну власність), а також інколи – ст. 9 ЄКПЛ (свобода думки, совісті і віросповідання). Необхідно вказати, що поєднання положень ст. 3 з іншими статтями Конвенції дозволяє розглядати людську гідність як багатоаспектне явище. Права і свободи, які гарантовані такими нормами, тісно переплітаються з їхнім забезпеченням у світлі ст. 3 ЄКПЛ. Таким чином, незабезпечення або пряме порушення інших конвенційних прав може впливати на дотримання державами зобов'язань за вказаною статтею, що автоматично призводить до її порушення. За твердженням французької вченої-правника Лори Жанен, під час розгляду конкретної справи, Суд «комбінує» поняття людської гідності з іншими правами, які гарантовані Конвенцією [4, с. 102]. Зважаючи на це, складовими принципу поваги до людської гідності можуть бути заборони: неправомірного втручання у приватне та сімейне життя; отримання доказів шляхом неналежного поведження з підозрюваним; дискримінаційного ставлення до особи чи групи осіб за будь-якою ознакою; безпідставного позбавлення особи її приватної власності тощо.

Цікавим з точки зору розуміння поваги до людської гідності є рішення Суду у справі *Pretty v. The United Kingdom* (2002) [12], в якій смертельно хвора заявниця стверджувала, що через заборону *евтаназії* вона зазнала з боку влади такого поведження, яке принижує її гідність, і вимагала покласти на державу обов'язок узаконити можливість вчинити самогубство за сторонньою допомогою з метою припинення страждань, які мають бути на останній стадії її смертельної хвороби. Фактично, заявниця звинуватила державу у незабезпеченні їй права на гідну смерть. Логічні міркування пані Прітті були безпосередньо пов'язані із її суб'єктивною уявою щодо своєї гідності – гідно жити і

«гідно піти із життя» за допомогою інших осіб. Намагання держави завадити самогубству або встановити заборону евтаназії були розцінені нею як неповага до її гідності.

Суд не погодився з аргументацією заявниці, зазначивши, що покладання на державу такого позитивного зобов'язання, не стосувалося б усунення для людини шкоди чи полегшення її стану. Вказаний обов'язок вимагав би від держави санкціонування дій, які спрямовані на позбавлення її життя – зобов'язання, яке не можна вивести зі ст. 3 Конвенції [12, с. 212]. Аналізуючи рішення в цій справі, необхідно вказати, що застосування положень ст. 3 ЄКПЛ, Суд розглядав в контексті положень її ст. 2 (право на життя) з метою дослідити дотримання державою своїх зобов'язань за цими двома статтями. Це допомогло формуванню ще однієї правової позиції – положення ст. 3 Конвенції не містять для держави обов'язку надання: 1) гарантії від кримінального переслідування родича заявниці, якщо він допоможе їй здійснити самогубство; 2) правової можливості для будь-якої іншої форми пособництва у самогубстві – оскільки положення ст. 2 ЄКПЛ спрямовані на захист особи від використання легальних (правових) механізмів позбавлення її життя, але не надає людині право вимагати від держави сприяти їй у смерті. В рішенні також було зазначено, що хоча Суд і має дотримуватись гнучкого підходу щодо тлумачення положень Конвенції, разом з тим будь-яка інтерпретація потребує узгодження з метою і логікою цього акту, оскільки вони спрямовані на формування системи захисту прав людини. Суд не міг спиратися на суб'єктивну оцінку заявником рівня приниження своєї людської гідності. Включення ж питання щодо заборони евтаназії до змісту поняття поведження, яке принижує гідність людини, призвело б до руйнації мети задля якої написано ст. 3 ЄКПЛ.

Оскільки принцип поваги до людської гідності незримо присутній у всіх статтях ЄКПЛ, якими гарантовано природні права людини, то опосередковано людська гідність захищена й іншими положеннями цього документу, зокрема її ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя). У таких справах заявники оскаржували не лише певні дії органів державної влади, а й їхню бездіяльність щодо забезпечення заявників від жорстокого поведження з боку третіх (приватних) осіб.

Людська гідність як цінність людини безпосередньо пов'язана із фізичною (включаючи статеву), моральною, психологічною недоторканістю людини, що у розумінні Суду є «приватним життям» у значенні ст. 8 ЄКПЛ [13]. Досить часто стверджуючи про порушення їхнього права на приватне та сімейне життя, заявники говорять про неповагу до їхньої людської гідності у світлі ст. 3 Конвенції.

В рішенні у справі **Selçuk et Asker c. Turquie** (1998 р.) Суд зазначив, що спалення будинків і майна, яке належало заявникам, турецькими силами безпеки, зроблено за попереднім задумом з презирством і зневагою до їх почуттів, оскільки вони змушені були спостерігати як горять їхні оселі і були позбавлені засобів до існування, тому є очевидним, що вони зазнали достатньо тяжких страждань, щоб такі дії було визнано порушенням ст. 3 ЄКПЛ – «не може бути жодного сумніву, що ці дії, окрім того, що вони спричинили порушення ст. 3 Конвенції, були особливо серйозним й невиправданим втручанням в право заявників на повагу до їхнього приватного та сімейного життя і житла, а також на мирне користування своїм майном» (п. 86) [14, с. 177].

Рішення у зазначеній справі є не першим, в якому Суд поєднує статті 3 і 8 Конвенції щодо захисту людської гідності від неправомірного втручання у фізичну та психологічну цілісність людини. Таке поєднання мало місце і в справах про захист дітей від насильства у сім'ї (**E. and others v. The United Kingdom** - 2003) [15], захист людини з особливими потребами від образ, принижень і фізичних знущань з боку третіх осіб (**Dordevic v. Croatia** – 2012) [16], а також навіть стерилізації заявниці циганського походження, що не було визнано необхідним для врятування її життя і було несумісним з вимогою поваги до людської гідності і свободи (**N.B. v. Slovakia** - 2012) [17]. У цих справах визнання держав винними у порушенні вказаних статей ЄКПЛ було наслідком їхньої бездіяльності щодо запобігання неналежному поведженню. Суд зазначив, що обов'язком держав за ст. 8 Конвенції є вжити заходів для забезпечення поваги до приватного життя навіть у сфері міжособистісних відносин, а також захисту людської гідності і якості людського життя.

Поєднання зазначених статей Конвенції є цікавим, оскільки йдеться про співвідношення публічного і приватного права в контексті забезпечення поваги до людської гідності. Суд фактично скомбінував таке невід'ємне право людини (складовий елемент – не бути підданим неналежному поведженню) з правом, де допускається, хоча й розумне, але все ж таки втручання держави (принцип меж розсуду), тобто з правом на повагу до приватного життя. З іншого боку, оскільки ст. 3 є конвенційним втіленням принципу поваги до гідності людини, то вдосконалення розуміння її змісту є цілком закономірним явищем.

Повага до людської гідності з боку держави також має місце коли йдеться про внутрішні релігійні переконання і почуття людини, особливо якщо вони йдуть у розріз із певними її обов'язками перед державою. Стаття 9 Конвенції, яка гарантує свободу думки, совісті і віросповідання, є однією з підвалин демократичного суспільства і становить одну з найважливіших складових, з яких формується особистість віруючих та їхнє розуміння життя [18]. Однак держава не завжди ставиться з повагою до релігійних почуттів людини, змушуючи її, наприклад, до проходження служби у своїх збройних силах, в той час як це суперечить поглядам та віросповіданню конкретної особи. Такі дії держави можуть бути розцінені не лише як втручання у внутрішній світ людини і нав'язування їй державою своєї волі, а й як поводження, що принижує гідність, особливо якщо йдеться про примус та вчинення державою дій, що зневажають релігійні почуття заявника.

Ситуація була саме такою у двох турецьких справах: **Ülke c. Turquie** (2006) та **Tarhan c. Turquie** (2012). У справі *Tarhan* заявник стверджував, що держава зневажила його погляди миролюбства та антимілітаризму, примушуючи його до вступу на службу до армії, вчинивши таким чином злочин проти людяності. Суд погодився з аргументами заявника і зазначив, що внаслідок примусового гоління голови і бороди заявника, коли його тримало семеро осіб, а також наступного кримінального переслідування заявника за неодноразову відмову проходити військову службу через свої погляди, він зазнав такого поводження, яке виходить за межі звичайного приниження, притаманного природі кримінального покарання і становить поводження, що принижує гідність (п. 47) [19]. У цій справі Суд застосував *mutatis mutandis* свою правову позицію стосовно обов'язку держави за ст. 8 ЄКПЛ щодо вжиття всіх заходів для захисту психологічної цілісності людини. При цьому він послався на свою правову позицію, викладену в рішенні у справі *Ülke* відповідно до якої відсутність у Туреччині можливості проходження альтернативної (цивільної) служби для заявників, які відмовляються служити в армії з причини їхніх релігійних поглядів і переконань, приводить до ризику зазнати заявникам кримінального переслідування протягом всього їхнього життя, і є несумісною зі ст. 3 Конвенції, оскільки це пригнічує особистість заявника (п. 63) [20].

Підсумовуючи наведене, необхідно зазначити, що у своїх рішеннях щодо застосування як ст. 3 Конвенції, так й інших статей цього документу, коли постає питання про повагу до людської гідності, Суд не ставить за мету розкрити її сутність, а лише визначає чи справді діяння представників держави заперечили її стосовно конкретного заявника. Тим не менш в кожному рішенні щодо застосування цієї статті, а також її співвідношення з іншими статтями ЄКПЛ можна простежити підходи Суду до розуміння суті людської гідності як найвищої цінності людини, яке він здійснює через тлумачення положень Конвенції у світлі конкретних обставин справи.

¹ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – [упоряд. Т. Яблонська]. – [3-е вид., доп. і перероб]. – К. : Сфера, 2002. – 378 с.

² Pavia M.-L. La dignité de la personne humaine. Paris, Economica, 1999. – 181 p.

³ Збірка документів Ради Європи, ратифікованих Україною [уклад.: Бюро інформації Ради Європи в Україні]. – К. : «Фенікс», 2006. – 496 с.

⁴ La portée de l'article 3 de la Convention Européenne des Droits de l'Homme. Sous la direction de Cathérine-Amelie Chassin, Bruylant, Bruxelles, 2006. – 300 p.

⁵ Рішення у справі *Ireland v. The United Kingdom* (Ірландія проти Сполученого Королівства) від 18 січня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим досту-

пу : <http://hudoc.echr.coe.int>

⁶ Решение по делу *Tomasi c. France* (Томази против Франции) от 27 августа 1992 г. //Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. /[председатель ред. кол. В. А. Туманов]. – М. : Изд-во НОРМА, 2001-2001. – Т. 1. – С. 755–767.

⁷ Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Видання третє. – К., «Фенікс». – 2006. – 192 с.

⁸ *East African Asians v. The United Kingdom*, Commission Report of 14 December 1973 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>

⁹ Verdussen M. La prohibition absolue des traitements intrinsèquement cruels, inhumains et dégradants, Bruxelles: Bruylant, 1999. – P. 87–95.

- ¹⁰ Решение по делу Soering v. The United Kingdom (Сєринг против Соединенного Королевства) от 7 июля 1989 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. / [председатель ред. кол. В. А. Туманов]. – М. : Изд-во НОРМА, 2001-2001. – Т. 1. – 2001. – С. 637–658.
- ¹¹ Рішення у справі Selmouni c. France (Селмуні проти Франції) від 7 липня 1999 р. // Вибрані рішення Європейського суду з прав людини : в 2 т. / [укл. Ю. Зайцев, О. Павліченко]. – К. : Фенікс, 2005–2006. – Т. 1. – 2005. – С. 537–573.
- ¹² Рішення у справі Pretty v. The United Kingdom (Прітті проти Сполученого Королівства) від 29 квітня 2002 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 2. – С. 169–221.
- ¹³ Feldman D. Human Dignity as a Legal Value – Part 1 // Public Law Winter, London, 1999. – P. 682–702.
- ¹⁴ Макбрайд Джеремі. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. – К.: «К.І.С.», 2010 – 576 с.
- ¹⁵ Рішення у справі E. and others v. The United Kingdom (Е. та інші проти Сполученого Королівства) від 26 листопада 2002 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2003. – № 1. – С. 91–95.
- ¹⁶ Рішення у справі Dordevic v. Croatia (Дордевіч проти Хорватії) від 24 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>
- ¹⁷ Рішення у справі N. V. v. Slovakia (Н. В. проти Словаччини) від 12 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>
- ¹⁸ Рішення у справі Kokkinakis c. Grèce (Коккінакіс проти Греції) від 25 травня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>
- ¹⁹ Рішення у справі Tarhan c. Turquie (Тархан проти Туреччини) від 17 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>
- ²⁰ Рішення у справі Ülke c. Turquie (Юльке проти Туреччини) від 24 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int>